

רעיון בפרשה

נתנאל אוירבך

פרשת נח: ענישה קבוצתית

מקרה מצער אירע ביום הכיפורים בבית-הכנסת בעיר בָּזֶל שבשווייץ. בכל שנה מוכרים את עליית 'מפטיר יונה' של מנחה למרבה במחיר. באותה שנה, נמכרה העלייה לאחד מפרנסי הקהילה שחילל את יום הכיפורים באכילה ושתייה. הרב הראשי של העיר, הרב מיכאל כהן, העניש את אנשי הקהילה שהוא לא יבוא לבית הכנסת לדרוש בשבתות. האם נכון היה להעניש את כל הציבור, הרי יש להעניש רק את הגבאי ופרנס הקהילה?

שאלה זו מעלה בפנינו את הדיון אודות ענישה קולקטיבית, היינו ענישה של קבוצת אנשים בגין מעשה של בודדים או חלקים מתוכם. האם צורת ענישה זו גם למי שלא חטא, מקובלת מבחינה הלכתית?

בפרשת השבוע מביא הקב"ה מבול על הארץ שמשמיד את בני האדם ובעלי החיים:

וַיָּגֶזַע כָּל בָּשָׂר הָרֹמֵשׁ עַל הָאָרֶץ בָּעוֹף וּבַבְּהֵמָה וּבְכָל הַשָּׂרֵץ עַל הָאָרֶץ וְכָל הָאָדָם. כָּל אֲשֶׁר נִשְׁמָת רוּחַ חַיִּים בָּאֲפִיו מִכָּל אֲשֶׁר בָּחַרְבָּה מֵתוֹ.¹

מדברי התורה עולה שכולם נענשו משום שכולם חטאו:

וַתִּשְׁחַת הָאָרֶץ לִפְנֵי הָאֱלֹהִים וַתִּמְלֵא הָאָרֶץ חָמָס. וַיֵּרָא אֱלֹהִים אֶת הָאָרֶץ וְהִנֵּה נִשְׁחָתָה כִּי הִשְׁחִית כָּל בָּשָׂר אֶת דִּרְכּוֹ עַל הָאָרֶץ.²

אולם לדעת הרב סעדיה גאון³ לא כולם חטאו, שהרי בדור המבול היו תינוקות שלא חטאו ומכל-מקום הענישם הקב"ה משום ענישה קולקטיבית מובע בדברי אברהם אבינו הפונה לקב"ה לפני הפיכת סדום:

חֲלָלָה לָךְ מַעֲשֵׂת פֶּדֶבֶר הִזָּה לְהַמִּית צְדִיק עִם רָשָׁע וְהִנֵּה כְּצַדִּיק כְּרָשָׁע חֲלָלָה לָךְ הַשֹּׁפֵט כָּל הָאָרֶץ לֹא יַעֲשֶׂה מִשְׁפָּט.⁴

טענה זו שבה ועלתה אצל משה ואהרן בחטא קורח ועדתו: "הָאִישׁ אֶחָד יִחָטָא וְעַל כָּל הָעֵדָה תִּקְצָץ".⁵ לאור מקורות אלו מהם עולה שיש קושי בענישה קולקטיבית,⁶ פסק הריב"ש⁷ שאין רשות למלך להעניש את כל הקהילה היהודית בגירוש בעקבות שני אנשים מהקהילה שזייפו מטבעות.

אולם נראה שאין הדברים פשוטים כלל, שהרי שאלה זו האם אפשר להעניש אדם שלא חטא רק משום הקשר שלו לחוטא נשאלה בדברי חז"ל⁸ שעימתו בין שני פסוקים בתורה. בפסוק אחד נאמר: "לֹא יוֹמְתוּ אָבוֹת עַל בָּנִים וּבָנִים לֹא יוֹמְתוּ עַל אָבוֹת אִישׁ בְּחַטָּאוֹ יוֹמְתוֹ",⁹ ובפסוק אחר נאמר: "כִּי אֲנֹכִי ה' אֱלֹהֶיךָ אֵל קָנָא פֶקֶד עֲוֹן אָבֹת עַל בָּנִים עַל שְׁלֹשִׁים וְעַל רִבְעִים לְשָׁנָא".¹⁰

הביאור של חז"ל¹¹ הוא, שיש להבחין בין מקרה והבנים ממשיכים בדרכם הרעה של אביהם ולכן הם נענשים בחטאו, 'פֶקֶד עֲוֹן אָבֹת עַל בָּנִים', לבין מקרה שהבנים אינם ממשיכים בדרכם הרעה של אביהם ולכן אין להענישם בחטאו של האב.

¹ בראשית (ז, כא-כב).

² בראשית (ו, יא-יב). ראו כן גם: מדרש אגדה (בובר, פרשת וירא פרק יח סימן כד); רש"י (בראשית יח, לב).

³ האמונות והדעות (מאמר ח-ט).

⁴ בראשית (יח, כה).

⁵ במדבר (טז, כב).

⁶ ראו גם: פסחים (קיג ע"ב): "טוביה חטא וזיגוד מינגד".

⁷ שו"ת הריב"ש (החדשות סימן ט).

⁸ סנהדרין (כז ע"ב).

⁹ דברים (כד, טז).

¹⁰ שמות (כ, ה). ראו גם: שמות (לד, ז).

¹¹ סנהדרין (כז ע"ב); ברכות (ז ע"א).

רעיון בפרשה

נתנאל אוירבך

בין בית-דין של מעלה לבית-דין של מטה

מצאנו ביאור שונה בדברי הראשונים¹² לסתירה זו. לדבריהם, יש להבחין בין עונש בבית-דין של מטה שבסמכותו להעניש רק אדם שחטא, ואין בסמכותו להעניש אדם שלא חטא רק משום שהוא קשור לחוטא, לבין עונש בבית-דין של מעלה שם כללי המשפט שונים ויש ענישה קולקטיבית גם עבור מי שלא חטא.¹³

לאור ביאור זה נראה להבין את דברי הרב סעדיה גאון שהייתה ענישה קולקטיבית במבול בו נענשו תינוקות שלא חטאו, משום שמדובר על עונש בבית-דין של מעלה בו יש לגיטימציה הלכתית לענישה כזו. זו הסיבה שהקב"ה ובית-דינו הענישו את כל אנשי סדום ועדת קורח למרות שהיו שם תינוקות שלא חטאו,¹⁴ והטענה של אברהם, משה ואהרן לא להעניש את מי שלא חטא לא התקבלה משום שבבית-דין של מעלה עונשים גם את מי שלא חטא בענישה קולקטיבית.

זו גם הסיבה שכאשר נער מגיע למצוות מברך אביו ברוך שפטרני מעונשו של זה,¹⁵ ולפי אחד הביאורים¹⁶ הכוונה היא שהבן נענש בעוון אביו בהיותו קטן, כדברי הגמרא: "בעוון נדרים בניס מתים כשהן קטנים".¹⁷ כלומר, מדובר על עונש בבית-דין של מעלה המעניש את הבן הקטן שלא חטא בעוון אביו שחטא.

הבחנה זו בין ענישה בבית-דין של מטה המעניש רק מי שחטא לבין ענישה בבית-דין של מעלה המעניש גם מי שלא חטא במסגרת ענישה קולקטיבית, באה לידי מימוש בעיר הנידחת.

עיר הנידחת היא עיר שתושביה נדחו מהדרך ופנו לעבוד עבודה זרה. בדברי התורה מתואר עונשם של אנשי העיר: "הִנֵּה תִּפְּחֶה אֶת יִשְׂרָאֵל הָעִיר הַזֹּאת לְפִי חֶרֶב הַחֶרֶם אֹתָהּ וְאֶת כָּל אֲשֶׁר בָּהּ וְאֶת בְּהֶמְתָּהּ לְפִי חֶרֶב".¹⁸ בתוספתא¹⁹ מובאת מחלוקת מה דינם של ילדים קטנים שלא חטאו בעבודה זרה? לדעת רבי אליעזר גם הם נהרגים יחד עם כל בני העיר שחטאו, עדות לענישה קולקטיבית. ואילו לדעת רבי עקיבא אין להורגם. להלכה פסק הרמב"ם²⁰ כדעת רבי אליעזר שיש להרוג גם ילדים קטנים.

על דבריו הקשה הרב מאיר אבולעפיה²¹ קושיות רבות, וטען שאין להעניש את הילדים הקטנים שלא חטאו בעיר הנידחת, שהרי לא ניתן להעניש בענישה קולקטיבית את מי שלא חטא.

הרב אהרון מלוניל²² יצא להגנת הרמב"ם והביא מקורות רבים מהם עולה שישנה ענישה קולקטיבית גם למי שלא חטא, כגון ענישת הילדים הקטנים בעדת קורח, כאשר לדבריו הסיבה לכך היא משום חומרה יתרה שהחמיר הקב"ה בעונשם של עובדי עבודה זרה.²³

הרב אבולעפיה השיב לראיה שהביא הרב אהרון מלוניל מהריגת הילדים בעדת קורח. לדבריו מדובר על עונש בבית-דין של מעלה, בו עונשים גם את מי שלא חטא בעקבות שייכותו לחוטאים. אך עונשם של בני עיר הנידחת הוא עונש בידי בית-דין של מטה ההורגים את בני העיר בחרב, ואין בסמכותם של בית-דין של מטה להעניש את מי שלא חטא גם כאשר הוא חלק מהקהילה החוטאת.

נמצאנו למדים מדברי הרב מאיר אבולעפיה שיש להבחין בין עונש בבית-דין של מעלה המעניש גם את מי שלא חטא במסגרת שייכותו לחוטא, ענישה קולקטיבית, לבין עונש בבית-דין של מטה שמענישים רק את החוטא עצמו.

¹² אבן עזרא (דברים כד, טז); רשב"ם (שם). ראו: רש"י הירש (שם).

¹³ ראו כן גם: סנהדרין (צז ע"א) בעיר קושטא בה נענשו ילדים שלא חטאו, משום שהיה עונש בבית-דין של מעלה.

¹⁴ מדרש (במדבר רבה, פרשת קרח פרשה יח אות ד). אולם, במדרש (תנחומא פרשת קרח סימן ז) נראה שהענישה בעדת קורח הייתה רק עבור מי שחטא.

¹⁵ רמ"א (או"ח סימן רכה סעיף ב).

¹⁶ מגן אברהם (סימן רכה ס"ק ה) בשם הלבוש; אור החיים (שמות כב, ה). ראו: שו"ת יביע אומר (ח"ו או"ח סימן כט אות ב).

¹⁷ שבת (לב ע"ב).

¹⁸ דברים (יג, טז).

¹⁹ תוספתא (סנהדרין פ"ד ה"ג).

²⁰ רמב"ם (הל' עבודה זרה פ"ד ה"ו).

²¹ אגרות הרמ"ה (סימן יב; סימן מט); סנהדרין גדולה (סנהדרין ח"א עמוד קפז-קצו).

²² אגרות הרמ"ה (סימן מט); סנהדרין גדולה (סנהדרין ח"א עמוד קפז).

²³ כ"כ הרמב"ם (מורה הנבוכים, ח"א פרק נד).

רעיון בפרשה

נתנאל אוירבך

חריגות ענישה בבית דין של מטה

אמנם למדנו שבית-דין של מטה אינו מעניש בענישה קולקטיבית את מי שלא חטא, אך מצאנו חריגות מסוימות בכלל זה. החריגה הראשונה התבארה בדברי הרמב"ם, הסובר שעונש ההריגה בעיר הנידחת כולל גם את הילדים הקטנים שלא חטאו, אף שמדובר על עונש בבית-דין של מטה, משום שלדבריו מדובר על חטא חמור של עבודה זרה: כי אמרו פוקד עוון אבות על בנים, אמנם זה בחטא של עבודה זרה לבד לא בחטא אחר... מכלל פעולותיו בלא ספק שייהרג זרע עובדי עבודה זרה אע"פ שהם קטנים בחטא אבותם ואבותם... כמו שציווה בעיר הנידחת... כל זה למחות הרושם שהוא המביא להפסד הגדול.²⁴

החריגה השנייה קשורה למקרה בו פתחנו אודות הקהילה בפזל שכיבדה בעליית 'מפטיר יונה' ביום הכיפורים את פרנס הקהילה שחילל את היום הקדוש, והרב סירב לבוא לבית-הכנסת להעביר שיעורים. הרב שלח מכתב לרב אברהם יצחק קוק,²⁵ בו תיאר את המקרה ושאל האם הוא נוהג כראוי בכך שהוא מעניש את כל בני הקהילה שלא חטאו? בתחילת דבריו טען הרב קוק שלא ניתן להעניש את כל חברי הקהילה בענישה קולקטיבית. אך בהמשך טען שבמקרה ספציפי זה בו יש חילול השם, יש להעניש את כל בני הקהילה בענישה קולקטיבית. הראיה של הרב קוק היא מהמקרה של הריגת צאצאיו של שאול ע"י הגבעונים.²⁶ מדובר היה בימי דוד המלך, אז שרר רעב בארץ. הקב"ה אמר לדוד שהרעב הוא עונש בעקבות מעשיו של שאול המלך ביחס לגבעונים. שאול המלך הורה להרוג את כל אנשי נוב עיר הכהנים, להם היו הגבעונים מספקים מים ועצים, ובהריגת אנשי העיר נוב הפסידו הגבעונים את מקור פרנסתם. ככפרה על חטאו העקיף של שאול, מסר דוד המלך את צאצאיו של שאול המלך לידי הגבעונים שהרגו אותם. הגמרא²⁷ תמחה על מעשיו של דוד המלך, הרי נאמר 'לא יומתו אבות על בנים'! על כך משיבה הגמרא: "מוטב שתעקר אות אחת מן התורה ואל יתחלל שם שמים בפרהסיא". מבואר מכך, טוען הרב קוק:

שבמקום שיש צורך של מיגדר מילתא נגד חילול השם מותר אפילו לעבור על מקרא זה דלא יומתו אבות על בנים. ואם הצורך מביא לעונש גם את מי שאינו חייב כלל... שלא היו הבנים חייבים כלל, ג"כ מותר בשביל צורך השעה שלא יתחלל שם שמים.

ולכן לדבריו טוב עשה רב הקהילה בפזל שהעניש את כל בני הקהילה.

חריגה נוספת המאפשרת ענישה קולקטיבית בבית-דין של מטה מתוארת בחטא עכן שמעל בשלל יריחו. בספר יהושע מתואר שלא רק עכן נענש אלא גם ילדיו ורכושו:

וְאֶת בָּנָיו וְאֶת בְּנֹתָיו וְאֶת שׂוֹרוֹ וְאֶת חֲמֹרוֹ וְאֶת צֹאנוֹ וְאֶת אֶהְלוֹ וְאֶת כָּל אֲשֶׁר לוֹ... וַיַּרְגְּמוּ אוֹתוֹ כָּל יִשְׂרָאֵל אֶבֶן וַיִּשְׂרְפוּ אוֹתָם בָּאֵשׁ וַיִּסְקְלוּ אוֹתָם בָּאֲבָנִים.²⁸

בפרקי דרבי אליעזר²⁹ נשאלה השאלה, הרי כתוב 'לא יומתו אבות על בנים', ולמה מענישים את ילדיו של עכן שלא חטאו? והוא עונה: "משום שידעו בדבר ולא הגידו", כלומר לעיתים יש להעניש גם את הסביבה התומכת באופן פאסיבי בחטאיו של החוטא האקטיבי, כפי שיש להעניש את משפחתו של המעביר בנו למולך:

וְאִם הָעָלַם וַעֲלִימוֹ עִם הָאָרֶץ אֶת עֲיִנֵּיהֶם מִן הָאֵשׁ הַהוּא בְּתֵתוֹ מִזְרָעוֹ לְבִלְתִּי הָמִית אוֹתוֹ. וְשִׁמְתִּי אֶנִּי אֶת פְּנֵי בָאֵשׁ הַהוּא וּבְמִשְׁפָּחָתוֹ.³⁰

והסיבה היא משום שבני המשפחה מחפים על עובר העבירה ולא מוחים בידו.³¹

²⁴ רמב"ם (מורה הנבוכים, ח"א פרק נד).

²⁵ שו"ת דעת כהן (סימן קצג).

²⁶ שמואל (ב פרק כא).

²⁷ יבמות (עט ע"א).

²⁸ יהושע (ז, א-כה). לפי מצודת דוד (יהושע ז, כה), אך ראו: רש"י (שם) שלא הרגו את הילדים.

²⁹ פרקי דרבי אליעזר (פרק לח). ראו גם: סנהדרין (מד ע"א).

³⁰ ויקרא (כ, ד-ה).

³¹ תורת כהנים (קדושים פרשה ד סוף פ"ח). ראו גם: שבת (נד ע"ב). אך ראו: העמק דבר (ויקרא כ, ה) שהם נהרגים על-שם העתיד.